
A társadalmi nem és az első világháború

A 2014-es emlékév év során alig telt el olyan nap, amikor ne ütköztünk volna első világháborús témákba, programokba. A nagy háború kitörésének centenáriumára során számos dokumentumfilm, kiállítási anyag, valamint újonnan publikált katona- és hadifogolynapló mellett rengeteg olyan kötet látott napvilágot, amely az 1914–1918 közötti konfliktus valamely aspektusát mutatja be. Szembetűnő azonban, hogy a háborús hadmozdulatokat, a frontkatonák siralmas életkörülményeit, illetve a két szövetségi rendszer diplomáciai lépéseit szinte minden vonatkozásban tárgyaló munkákon kívül a hátszág, ezen belül pedig a nők háborús szerepvállalása mindezidáig elhanyagolt témának tekinthető nem csak a magyar történészek,¹ hanem a nyugati társadalomtudósok körében is.² Ahogy azonban erre a közelmúltban több kutató is rámutatott,

1 Koncz Katalin tett néhány rendkívül általános megállapítást a kérdéskörrel a *Nők a munka világában* c. kötetében (Kossuth Kiadó, Bp. 1982), amely azonban még a rendszerváltás előtt látott napvilágot, vagyis szemléletében meglehetősen elavultnak tekinthető. A kérdéskör háború utáni vonatkozásaival sokkal több munka foglalkozik. Néhány példa erre a teljesség igénye nélkül: Acsády, Judit: *Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women's Movements and their Contribution of Gender-Relations in Hungary after the First World War*. In: Sharp, Ingrid–Stibbe, Matthew (eds.): *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Brill, Leiden 2011. 307–332. Soós, Katalin: *Bemerkungen zur Geschichte der Frauenbewegung in Ungarn*. In: Hueller, Alida Mirella – Konrad, Helmut: *Die Frau in der österreichischen Arbeiterbewegung*. In: *Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939*. Europaverlag, Wien, 1980. vüőSzapor, Judit: *Who Represents Hungarian Women? The Liberal Bourgeois Women's Rights Movement and the Rise of Right-Wing Women's Movement in the Aftermaths of World War I*. In: Sharp, Ingrid – Stibbe, Matthew i. m.

2 Az itt felsorolt munkáknak is csupán egy-egy fejezete érinti a kérdéskört: Becker, Ruth – Kortendiek, Beate (Hrsg.): *Handbuch Frauen- und Geschlechterforschung: Theorie, Methoden, Empirie*. Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2004. Duby, Georges – Perrot, Michelle: *Geschichte der Frauen. Band 5. 20. Jahrhundert*. Hrsg.: Genevieve Fraisse und Michelle Perrot. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1992, Gestrich, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 50*. R. Oldenburg Verlag, München, 1999, Kocka, Jürgen: *Arbeiten an der Geschichte. Gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011. Zimmermann, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Promedia–Napvilág, Wien–Budapest, 1999.

az első világháború története sem interpretálható a társadalmi nem analitikus kategóriájának értelmezése nélkül. E megállapítás apropóján rendezték meg a Bécsi Egyetem Történettudományi Intézetében (Universität Wien, Historisches Institut) a *The First World War in a Gender Context – Topics and Perspectives* (Az első világháború a társadalmi nemek kontextusában – témák és perspektívák) című konferenciát, a témával kapcsolatos egységes, transznacionális perspektíva kialakításának céljával.

Az alább ismertetendő munka a tanácskozáson elhangzott előadásokat tartalmazza. A három szerkesztő közül ketten az európai nőtörténetírás elismert kutatói. *Christa Hammerle* a témával kapcsolatos vizsgálódások egyik legfontosabb periodikumának – *L'Homme. Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* – szerkesztőjeként, s a Bécsi Egyetem oktatójaként a társadalmi nemek háborús konfliktusokban betöltött szerepét vizsgálja a XIX–XX. század során.³ *Brigitte Bader-Zaar* – szintén a Bécsi Egyetem docenseként – összehasonlító alkotmánytörténettel, továbbá a nők választójogi mozgalmával, jogtörténettel, valamint a történeti komparatiztika módszertanával foglalkozik. *Oswald Überegger* a Bolzanoi Egyetem helytörténeti intézetének vezetőjeként hadtörténeti és regionális témákra fókuszál.

A kötet elsősorban a hátszág és a csatatér közötti kapcsolódási pontokat veszi nagyító alá, melyek apropóján természetesen központi szerepet kap az erőszak interpretációja, továbbá az első világháborúhoz köthetően sokszor emlegetett pacifizmus eszméje is. A munka különös értéke a nemzetek felletti megközelítés. Számos témát érint, de ezek mellett több esettanulmányt is olvashatunk benne. Üdvözlendő, hogy a szerzők olyan – a témával kapcsolatban többnyire marginalizált – régiókra is figyelmet fordítottak, mint Ausztria-Magyarország, a mai Szlovénia vagy éppen Litvánia területe.

A szerkesztők által jegyzett bevezető fejezet (1–16.) a kontextualizáció mellett általánosságban nyújt bepillantást a társadalmi nemek és a nők szerepvállalásába 1914 és 1918 között. A kötetben publikált tanulmányok tartalmi áttekintésén kívül *Hammerle*-ék különböző megközelítésekre világítanak rá a társadalmi nemek és a háború összefüggéseinek vonatkozásában. A szerzők kiindulópontjaként *Bertha von Suttner* (1843–1914) munkássága szolgál, aki az első békemozgalmi harcosként elszántan küzdött azon előítélettel, mely szerint a nőket tradicionálisan a békével, a férfiakat pedig a háború képével azonosították.⁴ Érdekességgént azt is megtudjuk, hogy a

3 A témában legújabban megjelent önálló kötete: *Christina Hammerle: Heimat/Front: Geschlechtergeschichte(n) des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*. Böhlau, Wien, 2014.

4 Már 1889-ben megjelent *Die Waffen nieder* című munkájában a háború veszélyére figyelmeztetett, erőfeszítéseit 1905-ben Nobel-békedíjjal jutalmazták.

„háterszág” szót csupán 1914 augusztusában alkották. (2.) A nők „láthatóvá válása” folyamatának ellenpólusaként a szerzők azt a szociológusok által már korábban is felvetett kérdést boncolgatják, hogy a háborús erőfeszítések okoztak-e tartós változást a nemek közötti alá- és fölrendeltségi viszonyokban?⁵ Majd arra a következtetésre jutnak, amely egybecseng a számos korabeli napló és levelezés elemzését elvégzett *Françoise Thébaud* konklúziójával: e szerint a háború lezárása után konzervatív fordulat következett, amely a nemek közötti kapcsolatok gyors visszarendeződését eredményezte – s ezt sok tekintetben egészen 1939-ig konzerválta.

A könyv fejezeteit itt három kategóriába csoportosítva tárgyalom. Az első tartalmi egység – amelyben a nyugati és az olasz front közvetlen közelségében élők mindennapjairól tudhatunk meg részleteket – egy mikrotörténeti megközelítésű tanulmánnyal indul (*Matteo Ermacora: Women behind the Lines*, 16-36), amelyben a szerző részletesen elemzi azon változásokat, amelyeket a háború Olaszország Friuli tartományában élő családok mindennapjaiba hozott. A legkülönbébb típusú forrásokat – civil és háborús igazgatással kapcsolatos kútfőket, levelezéseket és naplókat, egyházközségi iratokat, újságokat, oral history interjúkat – hív segítségül annak vázolásához, hogy a nők mekkora elkötelezettségről tettek tanúbizonyságot hazájuk iránt. Az olasz front közvetlen közelében ugyanis testközlelből tapasztalhatták meg a totális háborút, amely nemcsak a mozgósításban, hanem a polgári lakosság erőforrásainak kiaknázásában realizálódott. Erre, valamint a nők viharosan változó feladatköreinek szemléltetésére talán az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó családok tagjainak levélváltásai a legalkalmasabbak. Ezek ugyanis megfelelően illusztrálják, hogy a nők miként birkóztak meg új típusú kötelezettségeikkel, pl. a szőlők gondozásával, gépjárművek vezetésével vagy éppen az élőállatok értékesítésével (21.). Ermacora rámutat arra is, hogy míg a nőket saját teljesítményük büszkeséggel töltötte el, addig az egyház és a helyi hatóságok félték a „gyengébb nem” elférfiasodásától, s éppen ezért morálisan próbálták őket kontroll alatt tartani.

Susan R. Grayzel cikkének (*The Baby in the Gas Mask: Motherhood, Wartime Technology, and the Gendered Division Between the Fronts During and After the First World War*, 127–144.) már a címe is figyelemre-méltó: „Csecsemő gázmaszkban”. A University of Mississippi nőtörténeti kutatóközpontjának vezetője munkájának problémafelvetésében utal arra, hogy 1914 előtt is tudunk olyan háborús konfliktusokról, amelyek a civileket „közvetlenül a frontvonalakra helyezték”, ezek pusztításainak azonban határt szabott a technika. Nem volt ez másként 1914 és 1918 között sem,

5 Elsőként Evelyn Sullerot: *Histoire et sociologie du travail féminin*. Gonthier, Paris, 1968.

amikor az angol és francia városokra dobott bombák a polgári társadalomból szedték áldozataikat. S bár e légítámadások mértéke meg sem közelítette a spanyol polgárháború, vagy a második világháború szőnyegbombázásaiban elpusztult lakosság számát, a propaganda eredményesen használta őket. Gayzel a *L'illustration* és a *Daily Chronicle* hasábjain közzétett ábrázolások bemutatásával egyértelműen bizonyítja, hogy a sérültek közül a nőket és a gyermekeket emelte ki a háborús sajtó, nekik adva a legnagyobb publicitást. A szerző emellett a társadalmi nemek – szűkebb értelemben az anyai szerepkör – és a közvetlen hátszág közötti dichotómiára is kitér, tekintetbe véve a háború utáni helyzetet is.

Témájában szorosan ide illeszkedik Magnon Pignot munkája (*French Boys and Girls in the Great War: Gender and the History of Children's Experiences, 1914–1918*, 163–176.), aki arra a kérdésre kíván választ adni, hogy miként éltek a gyermekek a háború éveiben? Jelenlétükön keresztül rávilágít arra, hogy a tanárok az iskolákban milyen módszerekkel irányították a diákok figyelmét a konfliktusra? Kutatásai forrásbázisát naplók, levelek, gyermekrajzok és oral history interjúk adják, melyek alapján kiderül, hogy a fiúk és a lányok mely aspektusokban tekintettek eltérően a háborús öldöklésre. Kimutatja, hogy a korszak diskurzusa kétféleképpen szólította meg a fiatalokat: egyik oldalról a csatatéren elesett hősök utódaiként éltették őket, a másikon viszont büntudatot ébresztettek bennük „azon katonák halála miatt, akiktől az életüket kapták.” (165.) Ez pedig – az otthoni feladatokban való aktív közreműködés fontosságának propagandisztikus diskurzusa mellett – felnőtt életükre is jelentősen kihatott.

A hátszág és a frontvonal elkülönülésének problematikáját követően Alison Fell (*Remembering French and British First World War Heroines*, 108–127.) az emlékezetkutatás metodológiájával értékeli, hogy két háborús hősként tisztelt angol és egy francia ápolónő megítélése miként vált vitatottá, majd egyszerűen érdektelenné 1918 után. Az esettanulmányokkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a tanulmányban szereplő három fiatal lány nem kapott megfelelő szakképzést, s egyikük sem önként jelentkezett a frontszolgálatra. A Leedsi Egyetem oktatójának vizsgálódásai is a kötet szerkesztőinek azon preconcepcióját erősítik, mely szerint hősies viselkedésükből még azon hölgyeknek sem sikerült tartós előnyt kovácsolniuk a társadalomban, akik a lövészárkok közvetlen közelében dolgoztak. (109.) Általános tendenciaként értékelhető, hogy a nőket, akiket a korabeli sajtó hősként állított be, s akiknek felkutatására folyamatos erőfeszítéseket tett, a húszas évek közvéleménye szinte teljesen elfelejtette. Az angol ápolónők mellett közéjük sorolja még azon francia és a belga női postásokat és pa-

rasztasszonyokat, akik 1914–1915-ben kísérletet tettek az ellenség feltartóztatására. Sajnálatos módon a szerző az egyes személyek emléke megőrzésének vagy feledésbe merülésének lehetséges okait csak felszínesen tárja az olvasó elé.

A második nagyobb tartalmi egység alapvetően Közép-Európára, Németországra és az Osztrák–Magyar Monarchiára összpontosít. *Dorothee Wierling (Imagining and Communicating Violence: The Correspondence of a Berlin Family 1914–1918, 36–52.)* munkájának központi kérdése az erőszak. Tulajdonképpen a hátszág és a frontvonal közti információáramlást elemzi egy komplex kommunikációs hálózat áttekintésével. A szociáldemokrata Lily Braun férjével, fiával (Heinrich-hel és Otto-val) és a család egy barátjával folytatott – megközelítőleg 2000 darabból álló – levelezését tanulmányozta, amelynek fő témája nyilvánvalóan a háború volt. Az Európa-szerte ismert feminista – akit a magyarországi Feministák Egyesülete több alkalommal is Budapestre invitált, s akinek a háború kirobbanása után leghőbb vágya az volt, hogy fiát frontkatonaként láthassa – 1914 után szinte egész Németországot körbeutazta, előadásaiiban harcra és hazájuk szolgálataira buzdítva az embereket. A levélváltásokból kiderül, hogy a férj sosem tudta feldolgozni felesége kívánságát, a győzelemmel kapcsolatos kételyeit pedig tovább erősítette Otto 1916-ban szerzett sebesülése a keleti-, majd pedig 1918-as eleste a nyugati fronton. A hamburgi egyetem oktatójának érvrendszere szerint Otto-t leginkább a barát (vagy szerető? – ez sajnos nem derül ki egyértelműen), Julie Vogelstein értette meg, aki az ókori Görögországra specializálódó művészettörténészként a háborút egy görög drámaként interpretálta.

A következő két fejezet logikailag szorosan összekapcsolódik, hiszen a bennük felmerülő kérdések kulcsfontosságúak azon vizsgálódásoknál is, melyeknek homlokterében a nemi szerepek két világháború közötti konzerválódása áll. *Jason Crouthamel (Love in the Trenches, 52–72.)* új szempontokat ad a háborús konfliktusok során elkövetett nemi erőszak szociológiai és történelmi interpretációjához is. A cím „Szerelem a lövészárkokban” azonban távolról sem romantikus szerelmek szövődésének történetét meséli el, hanem a német katonák szexuális devianciáit elemzi. Munkája azért is hiánypótló, mivel e problémakört sokkal többen vizsgálták a második világháború, vagy éppen a délszláv konfliktus kapcsán.⁶ *Julia Barbara Köhne (Visualizing ‘War Hysterics’: Strategies of Feminization and Re-Masculinization in Scientific Cinematography, 1916–1918, 72–89.)* a korai filmipar

6 Erre ld. pl. Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak-esetek emlékezete. *Történelmi Szemle.* (1999): 1-2. 85-109.

szemüvegén keresztül elemzi, hogy a mozi mely eszközökkel közvetítette a háborús hisztériát a nézők felé. A Humboldt Egyetem kutatójának leglényegesebb konklúziója talán az, hogy a katonák „hímnemű hősként és felsőbbrendű lényekként” (85.) való beállítása nem helytálló, hiszen lelkileg ők is rendkívül sérülékenyek voltak.

Christa Hämmerle (*'Mentally broken, physically a wreck...': Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Service*, 89–108) vizsgálódásának eredményei több tekintetben is hasonlóságot mutatnak az angol-francia nővérekről publikált tanulmány következtetéseivel. A XX. század ikonikus figuráiként tisztelt német ápolónőket – akikből 1914 és 1918 között összesen 92.000 szolgált a frontvonalak mögött – a korszak sajtója „fehér angyaloknak” (89) nevezte. Ők – a szintén több tízezer osztrák-magyar (többnyire önkéntes és szakképzetlen!) nővérrel közösen – közvetlen közelről nézték végig a tömegek legyilkolásának folyamatát. Hämmerle az ápolónők önéletírásai alapján mutatja be azon folyamat egyes állomásait, mely során a sok esetben csupán 16–17 éves lányok teljes kiábránduláshoz és apátiájához vezetett, amit egyébként a korabeli osztrák-magyar és német sajtó, valamint több szépirodalmi munka is megfelelően szemléltet. A változást az esettanulmányok közül talán egy fiatal osztrák nővér visszaemlékezése szemlélteti a legplasztikusabban. A frontkórházba való megérkezését követően pl. ezt jegyezte fel: „Végre teljesen szabad voltam!” (96) Röviddel ezután – minden bizonnyal sokkos állapotban – a következőt írta: „A kórházat teljesen lebombázták. Úgy éreztem, megérintett a halál angyala.” (97.)⁷

Egy mai szemmel nézve abszurdnak tűnő témakört tanulmányoz *Claudia Siebrecht* (*The Female Mourner: Gender and the Moral Economy of Grief During the First World War*, 144–162.), amely azonban a korszak sajtójában és közéletében alapvető szerepet játszott. A gyászruhadívatot, valamint a viseléséhez köthetően átalakult szokásokat levelezések, irodalmi művek, továbbá női képzőművészek alkotásai segítségével veszi nagytitkos alá, a témakör olyan aspektusaira is hangsúlyt fektetve, amelyekről korábban alig hallhattunk. A Sussex-i Egyetem professzora által áttekintett levelek közös vonásaként értékelhető a katonák azon kérése családjukhoz, hogy haláluk esetén ne hordjanak gyászruhát, hamvaikat pedig ne szállíttassák haza. A cikkben felsorakoztatott esettanulmányokból tehát nyilvánvaló, hogy a halál a fronton némiképp veszített tragikus jellegéből.

⁷ V.ö. az angol Vera Brittain önéletírásával! (Vera Brittain: *Testament of Youth*. Virago, London, 2014.)

Az utolsó átfogó tartalmi egységhez a korszak nő- és békemozgalmait, illetőleg a gazdaságilag perifériásabb országokban élő nők háborús szerepvállalását tárgyaló cikkeket soroltam. *Bruna Bianchi (Towards a New Internationalism: Pacifist Journals Edited by Women, 1914–1919, 176–195.)* ezúttal nők által szerkesztett pacifista újságok elemzésére vállalkozott. Munkája magyar vonatkozásban is értékes információkkal szolgál. Részletesen elemzi ugyanis a választójogi nőmozgalom hivatalos orgánumban (*Ius Suffragii*, 1906–1927) 1914 augusztusában megjelentetett első radikális pacifista írást, amely a hazai polgári feminista nőmozgalom központi személyiségének, Bédy-Schwimmer Rózának tollából származik. Ennek kapcsán azonban kiemeli, hogy pacifizmus eszmerendszerének elterjesztésében mégis az 1915 márciusában, Hágában megrendezett nemzetközi békekongresszus játszott kulcsszerepet. Az esemény fontosságát kiválóan szemlélteti, hogy a háború ellenére 12 ország több mint 1000 delegált tagja jelent meg.

A Velencei Egyetem tanárának munkájához szervesen illeszkedik Ingrid Sharp cikke (*'A foolish dream of sisterhood': Anti-Pacifist Debates in the German Women's Movement, 1914–1919, 195–214.*), amely a nacionalizmus és internacionalizmus jellemzőit vizsgálja a német nőmozgalom esernyő-egyesületében, a Bund Deutscher Frauenvereine-ben (Német Nőegyesületek Szövetsége, BDF). Végkövetkeztetése szerint a háborús évek nemzetközi nőmozgalma nem jelenthetett valós alternatívát a „globális női testvériség” (195) fenntartására. E megállapítás teljes mértékben tükrözi a korabeli német mozgalmi sajtó álláspontját, amelynek legnagyobb példányszámban közzétett lapjában (*Neue Bahnen*, Lipcse 1866–1933) 1915-ben a BDF többször is közölte, hogy nem tartja alkalmasnak az időpontot nemzetközi összejövetelek lebonyolítására, s éppen ezért nem kíván részt venni a hágai konferencián sem. A többi ország asszonyainak pedig azt tanácsolta, hogy a békekongresszus helyett inkább a hátszország gazdasági problémáira igyekezzenek megoldásokat keresni.

Virginia Jurèniènè (War Activities and Citizenship Rights in and outside the Occupied Zone: Lithuanian Women During the First World War, 214–231.) és *Tina Bahovec (Love for the Nation in Times of War: Strategies and Discourses of the National and Political Mobilization of Slovene Women in Carinthia from 1917 to 1920, 231–250.)* tanulmányai a mai Litvániában és a korabeli Ausztria szlovének lakta területein élő nők helyzetében végbemennő átalakulást tekintik át. A változásokat elsősorban az állampolgári jogok tekintetében elemzik. Előbbi a szabad, valamint a németek által okkupált régiók női lakosságának életkörülményeit veti össze. Főként sajtótermékek

alapján enged bepillantást a korszak szervezett és szervezetlen nőmozgal-
mának történetébe, felépítésébe és működésébe. Utóbbi – részben az 1918
utáni időszakra is kitekintve – vázolja azon stratégiákat, amelyek Karintia
szlovén népességének mobilizációjára irányultak.

Összességében megállapítható, hogy a 14 tanulmány rendkívül sokszí-
nű téma-kínálata és eltérő nézetrendszere mellett sem válik fragmentálttá
kötet. Ez minden bizonnyal annak (is) köszönhető, hogy minden témakör
politikai-gazdasági kontextusba ágyazva jelenik meg, így az olvasó a mik-
rotörténeti megközelítés ellenére is átfogó képet kap az első világháború
frontvonalainak és hátszágainak fontosabb eseményeiről. A történelmet
a kötet végén közölt terjedelmes tárgymutató segíti, azonban a munka a
szakma érdeklődése mellett méltán tarthat számat a tágabb közvélemény
figyelmére is. A befogadást számos térkép és fotó is színesíti. Ami az ol-
vasó számára talán hiányérzetet okozhat, az a háború hatásainak vizsgálata
a kialakuló jóléti államokra, amelyek alapjait az 1914 előtti évtizedekben
fektették le.

Christa Hammerle –Oswald Überegger – Brigitta Bader-Zaar(szerk.): Gender and the First
World War (A társadalmi nem és az első világháború). Palgrave Macmillan, London, 2014.
280 o.

Czeferner Dóra